Írta: Andrásfalvy Bertalan
2017. április 29. szombat, 00:00 - Módosítás: 2019. június 30. vasárnap, 09:30

Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében

A 18. században Magyarországra és Kelet-Európa más tájaira bevándorolt német telepesek sajátos vizsgálatot tesznek lehetővé, mivel Európa két különböző fejlődésű területének képviselői kerültek egymás mellé mindennapos életközeibe. E telepítések nélkül az eltérő fejlődés folytán eltérő értékrendben gondolkodó parasztokat széles határzónák, átmeneti területek és politikai határok választották el egymástól, és semmiképpen sem került volna sor e két világ ilyen szembeállítására. Sok tekintetben Kelet-Európa a nyugat-európai fejlődésnek egy korábbi állapotát tartotta fenn, a telepesek így saját múltjukkal is találkoztak új hazájukban.

Két eltérő műveltség találkozásakor a szükségszerű együttélés ellentmondásos következményekkel jár: egyrészt a két kultúra egymásrahatása következtében az egyik átformálja a másikat, de közben maga is változik, közeledik a másikhoz, nemritkán a kettő összefonódásából egy új, harmadik jön létre. Ezt a folyamatot és jelenséget nevezzük akkulturációnak. Kevesebb figyelmet szenteltünk egy másik jelenségnek: a két, egymással kapcsolatba került műveltség kihívást is jelent egymás számára, ennek következménye lehet az is, hogy egyik vagy másik, esetleg mindkettő értékrendjét tudatosan hangsúlyozza, még végletesebben fogalmazza meg mintegy ezzel védekezve a feloldódás, a beolvadás ellen. Az a fél, mely az új környezethez, a másik félhez való alkalmazkodásban, a másik fél sajátságainak, „gyengéinek" kihasználására eredményes „stratégiát" fejlesztett ki, azokat az értékrendben is megnyilvánuló magatartásformákat hangsúlyozza, azokat építi és alakítja tovább, egyre határozottabban és szélsőségesen, melyek célravezető voltáról már meggyőződhetett. A kultúra által meghatározott magatartás az élet minden területén megnyilvánulhat és így különféle történeti forrásokban tükröződhet: a gazdaságtörténeti adatokat szolgáltató adó-összeírásokban és testamentumokban, a népmozgalomra fényt vető világi és egyházi lélek- és családösszeírásokban, születési, házassági és halálozási anyakönyvekben, a népesség egészségi helyzetére rávilágító katonai sorozási jegyzőkönyvekben, a településekről tájékoztatást adó egykori térképeken és helynevekben, az erkölcsökre, közbiztonságra utaló büntetőperekben, a viseletet bemutató köröző levelekben, közigazgatási és gazdasági rendeletekben és intézkedésekben. Ezzel röviden fel is soroltam a legfontosabb levéltári forráscsoportokat, melyek segítségével a német telepesek műveltségére, jellegzetes „stratégiájára" kaphatunk adatokat –szembe állítva a velük együttélő magyar és délszláv népcsoportok ugyanezekből a forrásokból kiszűrhető műveltségi sajátságait– abból a korból, mely már a jellegzetes néprajzi módszerrel, a szájhagyomány és megfigyelések feljegyzésével alig kutatható. Nem jelenti ez azt, hogy a szájhagyományt nem lenne továbbra is érdemes a megtelepedésre és az azt követő időkre is faggatni, gyűjteni, hiszen a történeti szájhagyomány még korábbi időkre is visszanyúlhat. Sok is még a teendőnk ebben a tekintetben, de azt is tudnunk kell, hogy az emlékezést, a hagyományt is befolyásolja a műveltség,a pillanatnyi értékrend,s így gyakran a múltba vetődik az is, ami későbbi fejlemény, ami csak később lett valóság és tény. Éppen a német telepesek történetével, néprajzával foglalkozó kutatások sokszor estek ebbe a hibába.

Nem foglalkozom e helyen a német telepesek egykori hazájukból való kivándorlására vonatkozó történeti forrásokkal. A toborzó röpiratok, hirdetmények, útlevelek, a kivándorlást engedélyező vagy tiltó rendelkezések és törvények szövegei stb. német és osztrák levéltárakban keresendők. Bizonyára még sok itt is a feltárandó, de ez az ottani kollégák feladata. Arra sem tehetünk kísérletet, hogy a kitelepülök hozott műveltségét elemezzük; úgy és akkor válnak csak kutatásaink tárgyává, amikor és ahogyan megjelennek forrásainkban.

A német telepesek nem lakatlan és az emberi munka nyomait is elvesztett őstájba érkeztek, hanem olyan területre, ahol a középkori magyar lakosság maradékai a háború során megritkultan, a török kor utolsó évtizedeiben a megszállók által kedvezményezett délszlávokkal, elsősorban szerbekkel élt együtt. A felszabadító háborúk mindenkit mozgásba hoztak, mindenki menekült a hadjárások, a kiéhezett, fosztogató katonaság elől,sutána továbbment ideiglenes búvóhelyéről vissza, elpusztult szülőföldjére, vagy kevésbé elpusztult más vidékek csábításait követve. Nemcsak a messziről jött telepesek, hanem az itt élők is hozzászoktak ebben az időben ahhoz, hogy lakhelyüket gyorsan elhagyják és válogassanak új hazájukban. Szülőföldjükön megmaradtak, lakhelyüket változtató hazaiak és messzeföldről érkezett telepesek új településhálózata csak fokozatosan szilárdul meg a 18. század első évtizedeiben és ezt az új településhálózatot érdemes röviden összevetni a középkori régivel. Az összevetést Baranya megye területén tesszük meg, de tanúságai minden bizonnyal nagyobb területre is vonatkoznak. Az összevetés summája a következő: A középkori, a török alatt elpusztult településhálózat lényegesen sűrűbb volt, mint a 18. században megszilárdult, lényegében napjainkig fennálló új. Baranya megye mai területén a 16. század elején több mint kétszerannyi falu létezett, mint a 18. században és ma. [1] Pedig Baranya megye ma is az ország sűrűbb településhálózatú, ún. törpefalvas megyéi közé tartozik, mint Zala és Borsod. A megyén belül a középkorban –úgy tűnik– egyenletesebb volt a falvak eloszlása, mint ma. A legsűrűbb,segyben a legkisebb falvas településhálózatot találjuk régen az egytelkes nemesek területén (Nagyváty környékén), és a Mecsekháton, vagyis Baranya nyugati, középső részén, valamint az Ormánságban, a Dráva mentén. A Mecsekháton vagy Hegyháton, a mai Sásdi járás területén és az Ormánságban ma is sűrű, aprófalvas településhálózat tűnik szemünkbe. E két terület földrajzilag a legtagoltabb, földművelésre a Dráva mentén a lecsapolásokig, a Hegyháton a mai napig is a legalkalmatlanabb a megyében. A 17. és 18. században e két táj erdős és nehezen megközelíthető, nehezen járható, búvóhelyekben gazdag. Ezzel magyarázható, hogy a felszabadító háborúk és az ezeknél is pusztítóbb kuruckori rácjárások idején itt többen meghúzódhattak és túlélhették e nehéz időket, míg a nyíltabb és földművelésre alkalmasabb tájakon a magyar lakosságnak csak kis töredéke maradt fenn és falvak sora egyszersmindenkorra megsemmisült. [2]

A sűrűbb településhálózat középkori hagyomány tehát. A természeti adottságok nemcsak védelmet biztosítottak az itt élő, vagy máshonnan idehúzódó magyarságnak, hanem lehetővé tették, helyesebben talán: arra kényszerítették az itt élőket, hogy fenntartsák a középkorban

kialakult kistáji és kistájak közti munkamegosztást, egyes elemeiben és egész elvében megőrizzék a 20. századig is. A jobbágy-paraszti üzem, különösen ezeken a tagolt, földművelésre kevésbé alkalmas felületeken, nem volt önellátó. A sűrű településhálózat éppen azért jött létre, hogy minden falu megkeresse és mintegy rátelepülve kisajátíthassa sajátos megélhetésének az alapját, azt a tevékenységet, mely a helyi földrajzi–természeti adottságok legésszerűbb, leghatékonyabb kihasználását biztosította. így szinte minden falunak megvolt a maga sajátos termelvénye, melynek cseréjével beszerezte más falvak speciális termelvényeit. A mindig is viszonylagosnak mondható önellátás tehát nem egy családi üzemen, vagy falun, hanem egy kistájon belül valósult meg. A középkorban a falvak sokszor éppen speciális tevékenységükre utaló nevet viseltek és ennek megfelelően adóztak a királynak is. Pl: Fazekas, Szőllős, Kővágó-, Rév stb. összetételű falunevek. (E kérdésnek már van történeti irodalma, itt csak azt hangsúlyozom, hogy e munkamegosztást nem a király rendelte el, a király egy kialakult rendszert vont be saját szolgálatára is.) [3]

A német telepesek legelőször a legjobban elnéptelenedett, földművelésre legalkalmasabb nyílt területeket szállták meg a megye keleti részén. Az itt való letelepedést az is elősegítette, hogy a németek zöme a Dunán jött le hajókon. Innen, az itt létesült falvakból indulnak tovább a másodlagos telepesrajok nyugat felé, elsősorban itt is a földművelésre alkalmasabb vidékeket keresve. így jutnak el Baranya Hegyháti járásába is, előbb annak északi, Mágocs körüli részét szállták meg, mely a török előtt Tolnához tartozott. A Mágocs körüli falvakba a németek nagyobb része Tolnából jött. [4] A letelepedés menete a 18. század első felében meglehetősen sűrűn készült és fennmaradt megyei összeírásokban nyomon követhető. Ezekben a „jövevények" érkezésének időpontját is megjelölik, adómentességük biztosítására, de éppen ezért nemegyszer a dátumot meg is hamisították, amire később visszatérek még. E század második feléből a levéltár nem rendelkezik már megyei összeírásokkal, ezért csak az 1767-es országos úrbéri rendezés,aII. József korában elrendelt országos népszámlálás adataira, Széchényi Ferenc főispán, 1785-ben Baranyában szétküldött kérdőívére bejött válaszokra és az egyházi anyakönyvekre támaszkodhatunk a kései német betelepedések kutatásában. [5] Így például Kisbattyán vagy Német-Egregy megtelepedésére a karászi plébániában, 1788-ban megkeresztelt gyermek adataiból következtethetünk, kit a matrikula „ex Batyány", azaz Kisbattyánból valónak tüntet fel. [6]

A német telepesek a régi magyar falvak helyén építik fel saját falvaikat, gyaníthatólag felhasználva sok esetben a korábbi lakosok elhagyott hajlékait, templomait, kútjait és kerítéseit, szántókat, szőlőket és gyümölcsösöket is. [7] Nem minden falu támadt azonban így fel. A németség ritkább településhálózatot hozott létre, népesebb és nagyobb határú falvakat alkotott és csak később, a 18. század végén, 19. század elején létesülnek falvak erdőségekben, irtások területén. Ez utóbbi német telepek a Dél-Dunántúlon többnyire üveghuták felállításával függenek össze, és csak ezeknél fordul elő, hogy az új falucska új nevet kap. (Pl. Kisújbánya, Óbánya). Ezeknél a legfiatalabb német telepeknél is feltételezhető, hogy korábbi, középkori magyar falu helyén létesültek, de a hely hosszabb lakatlansága miatt a terület újra erdősödött

és a helynevek is jobban elveszhettek. [8] Az említett elenyésző kivételtől eltekintve a német telepes falvak az egykori magyar településhálózat felhasználásával épültek fel, erre már WeidleinJános is felhívta a figyelmet. [9]
Munkáiban úttörő módon támaszkodott a dűlőnevek tanúságára, főként Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjtésére. Számos esetben nemcsak az elpusztult középkori magyar falu nevére talált így rá a dűlőnevekben, hanem több teljesen német faluban talált magyar, vagy magyarokra utaló dűlőneveket is. [10]

A helynevek (dűlőnevek) rendkívül nagy tudományos értékével ésWeidleinJános ezekből levont következtetéseivel itt nem foglalkozhatom. Azóta többszázezer adatot tartalmazó megyei helynév gyűjtemények sora készült el, köztük a baranyai is, tehát a helyneveket felhasználó kutatás előtt nagy távlatok nyíltak. Nyilván nagy haszonnal jár ezek felhasználása a német telepítések és a hazai német néprajz kutatói számára is. A helynévgyűjteményeket azért említem a levéltári források közt, mivel régi, levéltárban őrzött térképek és határjárások névanyagát is tartalmazza, valamint azért is, mert remélhetőleg hamarosan, a szükséges, kiadásra való rendezés után a teljes anyag a levéltárban kap elhelyezést és itt lesz hozzáférhető. [11]

A magyar lakosság összetelepülése a német telepítések előtt és folyamán levéltári adatokkal is nyomon kísérhető. Ahol a magyarság kisebbségbe került a németekkel szemben, onnan később, nem egy esetben még a 20. században is, a magyar családok ingatlanaikat dobra-veretve elköltöznek. Összeházasodásra csak igen ritkán és többnyire csak az utolsó évtizedekben került sor. [12]

A németek megtelepedése a megye nyugati, földművelésre alkalmatlanabb tájain tehát meglehetősen későn és akadozva indult meg. A kelet-baranyai falvakból ide csábítja a vállalkozó kedvű fiatalabbakat, helyüket nem találó második generációt, az örökségből már kizárt másod- és harmadszülött fiakat az, hogy a földesúrnak 3, a megyének 5 évig nem kell semmiféle adót vagy robotot adni. A letelepedés meglehetősen önkényesen mehetett. Megkeresték a számukra tetsző, letelepedésre alkalmas helyet és nekifogtak a gazdálkodásnak. Aligha értesítették azonnal erről a földesurat,sha az megtudta, örvendett, hogy új munkáskezet kapott birtokai kihasználására és aligha zavartatta embereivel a 3 év leforgása előtt. A pécsi egyház birtokainak 1733-as összeírásában ezt olvassuk Hetfehelyről (a későbbi Hetvehely*): „Nincs szerződésük az uraasággal, sem megegyezésük, mind jövevényeks ebben az esztendőben népesült be."*
[13]
Nemcsak a lazábban kezelt egyházi birtokokra volt ez jellemző. Különösen a földművelésre kevésbé alkalmas tájakon a földesurak még hosszú ideig tettek engedményeket a

megtelepülőknek, csakhogy megtarthassák maguknak munkaerejüket. Jól példázza ezt Szopok és Jánosi benépesítésének rövid története. A Traun család Szopoki (a mai Mecsekfalu) birtokán az 1727-ben készült összeírás említ először 3 telepest, mint akik 1722-ben jöttek ide („svevi advena anni 1722"), tehát az összeírás évében, legalábbis a vármegye felé még adómentesek. 1724-ben újabb két, 1725-ben három, 1726-ban pedig egy telepes csatlakozott hozzájuk. Az 1730-as összeírás idején már az 1722-ben és 1724-ben jöttek adómentessége is lejárt, de az említettek valószínű megadóztatásuk esetére azzal fenyegették meg a földesúr embereit, hogy továbbköltöznek, ezért az összeírók csalnak és úgy tüntetik fel őket, mint akik nem 1722-ben, vagy 1724-ben érkeztek, hanem csak 1725-ben és 1726-ban érkeztek volna. Nagyobb hihetőség kedvéért még érkezésük hónapját is feljegyezték. Ennek megfelelően az 1726-ban érkezetteket úgy tüntették fel, mint akik csak 1728-ban jöttek volna,saz ezeknél is később érkezett 3 telepest 1729-es jövevénynek tüntették fel, csakhogy megmaradjanak helyükön. A csalás ellenére, 1732-ben, mire adózni kellett volna már nekik a vármegye felé, a tíz telepesből 5 továbbállt (afugit, discessit, profugit). Három esetben feljegyezték azt is, hová szöktek: Vasasra, Lovászheténybe, Pécsre. Valószínű ezek a telepesek onnan is jöttek annak idején. Jánosiban 1732-ben két jobbágyot írtak össze, az egyik közülük 1727-ben még Szopokon szerepelt. 1728-ban még egy, 1729-ben még három új telepes érkezik a faluba, ezek leszármazottait később is megtaláljuk Jánosiban. Az első telepesek közt két magyar neve szerepel. Az egyik bíróságot is visel, nyilván akkor a legvagyonosabb volt, de egy-két év múlva a magyarok továbbmennék.
[14]
Az ideiglenes adómentességen kívül a németek meggyökerezését nagyban elősegítette az az általános kedvezmény, melyet szószerint idézünk a pécsi klérus birtokának 1733-as összeírásából
: „Meg kell még jegyezni, hogy a németek csak 8 napot dolgoznak az uraságnak, nem úgy mint a többiek, akik meg nem határozott ideig dolgoznak."
[15]
Ez az aránytalanul csekély robotkötelezettség eleve kizárta azt, hogy a németeket a terhes hosszúfuvarra igénybe vegyék, mely nélkül a birtokaiktól távol élő földesurak uradalmaik hasznát nem élvezhették. A későbbi időkben, egészen a 20. századig magyarok foglalkoznak csak fuvarozással. A néhány napos robotot, érthetően könnyen meg is váltották a telepesek, míg a magyaroknak sokáig csak a robotterhek meghatározásáért is küzdeniök kellett. Semmi esetre sem magyarázható azonban csak ezzel a ténnyel, ezzel a kedvezménnyel a németek gazdálkodásában a 18. század második felében már itt-ott feltűnő fölény, mely terjeszkedésüket a magyarok rovására lehetővé tette. Az alapvető ok a németek eltérő műveltségében keresendő, eltérő értékrendjében, a korszerűbb gazdasági viszonyok közt kialakult gondolkodásában, mely a telepes mentalitással eredményesebb „stratégiát" fejlesztett ki, mint amire bevezetőmben már utaltam.

Nyugat-Baranyába nemcsak Kelet-Baranyából és Tolnából jöttek azonban a telepesek, hanem kisebb számban, de állandóan Németországból és Ausztria örökös tartományából is, főként iparosok. Megtelepedésük első éveiben így is íratják össze magukat, később azonban már parasztként tüntetik fel őket. Régi hazájuk viszonyainak megfelelő iparűzésről itt szó sem lehetett, nem utolsósorban a még létező és virágzó parasztipar, iparűzésre is szakosodott

parasztfalvak táji munkamegosztása miatt, tehát nemcsak egyszerűen az iparcikkeket még nem igénylő gazdálkodás miatt. [16]

A német telepesek nemcsak a korábbi magyar településhálózatot használják fel, hanem ott, ahol magyar falvak közé, vagy magyar lakosság mellé települnek le, különösen a megye nyugati felében, beleilleszkednek a középkori település-szerkezetet létrehozó és tovább fenntartó táji munkamegosztásba is, elsősorban a parasztok iparszerű tevékenységébe. Például Kisvaszar eredeti magyar lakossága a földművelés mellett fazekassággal foglalkozott. Nyilván jó, cserépedénynek való agyag, a kiégetéshez szükséges fa bősége volt e tevékenységnek egyik, a természeti feltétele. A kisvaszari fazekasság társadalmi feltételét az a szaktudás jelentette, melyet apáról fiúra örökítettek az ezzel foglalkozók. Hasonlóan fontos feltétele volt még ennek az is, hogy a környék nemzedékek óta megszokta, hogy bizonyos terményeiért Kisvaszaron, vagy a falujában, az edényeket helybe szállító kisvaszariaktól megbízható, jó, az esztétikai és gyakorlati igényeket kielégítő, hagyományos edényeket kaphat. A kisvaszarra települt németek eltanulták ezt a mesterséget és tovább folytatták, aligha hihető, hogy eleve Németországból fazekasok érkeztek volna csak ide. Később Kisvaszaron a korábbi parasztiparosok céhet is szerveztek, ezzel túllépték a parasztiparosok kereteit, akik parasztjobbágyként vagy zsellérként adóztak csak. Kisvaszar ezzel kivétel is, mert a többi, hasonlóan cserépedény gyártására szakosodott hegyháti falu sohasem alakított céhet és lakóikat sohasem írták össze fazekasokként vagy korsósként. Ha más források nem tájékoztatnának ilyen irányú tevékenységükről, az összeírások alapján sohasem tudtuk volna meg, hogy Komlón, Egregyen, Kisbattyánban, Óbányán ésMagyarhertelendenis sokan, köztük németek is, fazekassággal foglalkoztak volna. Hasonlóképpen illeszkedtek be a táji munkamegosztás már kész, bár a háborúk során meggyengült keretébe a későbbiek során kádárként, vagy kádárok részére nyersanyagot, alkatrészt előkészítő, donga, keréktalp, kocsioldal, malomtengely faragó telepesek. [17]

Ahol ez a keret már felbomlott, elsősorban a magyar lakosságot jobban elvesztett területen a németek már a 18. század közepén dohányt termelnek. A dohánytermelést a német telepesek itt tanulták meg. 1713-ban Baranya megyében 7 délszláv és 3 magyar falu termelt dohányt, 1719-ben egy magyar és 19 délszláv faluban. A Hegyháton először a magyar Meződön említik 1714-ben. A század közepén már szinte az egész északi rész, Mágocs környéke német telepesei termelik tekintélyes mennyiségben, a járás középső részén is csak két német falu, Szopok és Jánosi. A dohánytermeléssel a német falvak csak részben kapcsolódtak a táji munkamegosztásba, hiszen a parasztság dohányszükséglete még aligha volt számottevő. A dohánnyal a német falvak a városokhoz kapcsolódó, nagytáji munkamegosztásba, árutermelésbe kapcsolódtak bele, árutermelő, piacra figyelő vállalkozók lettek, de közben más vonatkozásokban a kistáji munkamegosztásban is részt vettek, sőt, árutermelésre való specializálódásukat is egy táji munkamegosztás tette lehetővé. Ezer szállal kötődtek új hazájuk természeti és társadalmi környezetéhez, evvel is biztosították boldogulásukat. [18]

A magyar és német falvak térképeinek vizsgálatánál nem egy kutatónak feltűnt már az, hogy a német telepesek falvai alaprajzukban is mennyire különböznek a magyarokétól: az előbbiek nagyobb rendezettséget mutatnak, a házak utcákra sorakoznak és a szalagtelkeket a ház tengelyére merőlegesen épített pajták szinte kettéosztják. Nemegyszer ezek a pajták olyan hosszúak, mint amilyen széles a telek, és a véggel összeépített pajták falként keretezik a falut kétoldalról. [19] A magyar falvakban, különösen legrégibb magjukban, vagy rendezés előtti állapotukban, halmazszerűen, rendetlenül csoportosulnak a házak, zegzugos utcákkal és telekhatárokkal. A falvak belsőségéhez tartoztak még a lakóházaktól elkülönült, rendszerint külön csoportosult szállások, szálláskertek. [20] A Szállások vagy Szállás helynév szinte minden baranyai faluban megtalálható, a 18. század elején megült német falvak határában is sok esetben, de arra adatunk nincs, hogy magát a szállásokat a német telepesek is használták volna állataik tartására, vagyis állataikat a lakóháztól távolabb, elkülönülten tartották volna. Ezzel kapcsolatosan két kérdéscsoportot vizsgálunk meg: először, hogy a rendezett településkép és építkezés a németeknél miért és hogyan jött létre, másodszor pedig, mi indokolta a magyar falvak szállásos faluképét, miért nem vehették ezt át a németek is, hiszen a német falvaknak is hosszú időn keresztül csak az állattartás hozott némi jövedelmet ezen a tájon. Az állattartásra való berendezkedés önmagában is alkalmazkodás volt a helyi természeti és gazdasági viszonyokhoz és ezt is a magyarok példáján láthatták meg. [21]

A telepesek első hajlékairól nincsenek egykori írásos adataink. Joggal feltételezzük, hogy ezek a régi lakosok korábban elhagyott házaik felhasználásával készültek, nagyobbrészt veremházak vagy fából összerótt, illetőleg vesszőfonásos, sártapasztásos házak lehettek. A szájhagyomány több esetben csak arról tud, hogy a falu első házai nem ott épültek, ahol ma a falu áll. [22] A falu utcás rendezése csak a 18. század végén történt meg, uradalmi segítséggel, és az ezután épült házak nagy része még mindig fából épült, mint azt Széchenyi Ferenc administrator1785-ös kérdőívére beküldött feleletekből kitűnik. Az ebben a korban készült térképek, ígyaII. József-kori katonai felmérés és más uradalmi térképlapok már szabályos utcákat mutatnak, de a jellegzetes pajta-elrendezésnek még nyoma sincsen. A régi, zsuppos, fatalpakra épült házakon sem lehet felismerni annak a házvidéknek jellegzetes stílus és szerkezeti nyomait, melyek területéről német telepeseink származtak. Több a hasonlóság vagy teljes azonosság az itteni régi magyar házakkal, mint a jellegzetesnek nevezhető eltérés.

A német falvak rendezésével egyidőben a legtöbb magyar faluban is hasonló történt, elsősorban a földművelésre alkalmasabb területeken, a megye középső és keleti részén. A Hegyháti járásban már több magyar falu csak később, az említett első katonai felmérés után rendeztette beltelkeit, sőt, ezen a területen olyan falvak is akadtak, melyek a mai napig sem rendeztették át teljesen belsőségeit. A rendezés ugyanis a legeltető, szállásos állattartás és az ezzel kapcsolatos nagycsaládi szerkezet és gondolkodás teljes felszámolásával lehetséges; ahol az egyéni legeltetést lehetővé tevő nagycsaládi rend tovább élt, ott a rendezésnek ellenálltak, azt sokáig késleltették.

Az összefüggésrendszer tehát a következő: a falukép, a belsőség milyensége összefügg a gazdálkodás, azon belül az állattartás módjával ; az állattartás kétféle módját, az istállózó, igásló és tehéntartó, tejtermelő állattartásnál az istálló szorosan a lakóház mellé épülhet, a kezesen tartott fejőstehén legfeljebb közös pásztor felügyelete alatt jár ki naponként a falu közös legelőjére. A tehén és munkára naponként felhasznált igásló nem jelent veszélyt a ház lakóira. Az állattartás maga nem köt le külön munkaerőt, ezért az asszonyok megfelelő munkába-vonásával egy házaspárból és gyermekekből álló kiscsalád (nukleáris család, elemi család) megoldhatja az etetést és gondozást. (Nem véletlen, hogy a németekre jellemzőnek tartják azt, hogy az asszony is kocsiz, szántásnál lovat hajt, fej, stb. ami hosszú ideig magyaroknál és délszlávoknál csak férfimunka lehetett.) [23] A családszerkezet vizsgálata tehát fényt vet az állattartás módjára és így indokolja a német rendezett, utcás faluképet is. Az erdei, legeltető állattartás feltételezi azt, hogy az állatok megfelelő létszámú természetes falkákat alkotnak, melyek egy-egy arra már alkalmas fiúgyermek, legény vagy házasember laza felügyelete mellett külön legelnek, más állatcsapattal nem keverednek, magukat más hasonló és ragadozó állatok és ismeretlen emberekkel szemben megvédik, illetve megtámadják a nem közülük való állatot és ismeretlen embert is. Ez a szilaj kis falka nem tartózkodhat veszély nélkül a ház udvarán,snem lehet istállóba sem lekötni, takarmányozásra csak a téli hónapokban szorul, istállózásra pedig akkor sem szükségszerűen. Tenyésztési cél az edzett, az idő viszontagságainak ellenálló, erős igásállat nevelése, az ilyen állatok szaporítása. A tejhaszon mellékes, hiszen a tej elvétele a szilaj anyától nehézkes és gyengíti a borjút a hideggel szemben fedetlen aklokban, szállási fészerekben, melyeket biztonsági okokból is távol helyeznek el a lakóházaktól. A külön falkákban járó családi marhanyáj, disznókonda, juhnyáj, esetleg lovak felügyeletére, velük való munkára külön egy-egy munkabíró bérest, kanászt, juhászt és kocsist egy házaspárból álló kiscsalád (nukleáris család) nem tudott biztosítani, de több házaspárból álló nagycsalád (bővített család) létszámából ez kitellett. A családszerkezet tehát ismét a gazdálkodás módjára és azon keresztül a településképre utal.

Az 1767-es pécsi egyházmegyei család és lélekszám-összeírás feltünteti az egy háztartásban élő házaspárok számát, az összes és a gyónóképes lélekszámot. Ezekből az adatokból kiszámítható a 10 éven aluli gyermekek száma, az egy házaspárra jutó lélekszám, stb. A fél házaspár özvegyet, vagy özvegyasszonyt jelöl. Csak két házaspár együttélésénél nagy a valószínűsége annak, hogy ez két generációt is jelent: az elöregedett szülőkkel együtt lakik az a nős fiú, akit örökösnek szánnak. A két házaspár tehát nem okvetlen jelent olyan nagycsaládot, melyben nős testvérek élnek együtt. A nős testvérek együttlakását és együttgazdálkodását tekintjük igazi nagycsaládnak, a nagycsaládi elv érvényesülésének. [24] Nem dolgoztam fel a teljes összeírást, itt csak 51 hegyháti falu adatainak összehasonlítását végzem el, az ilyenfajta vizsgálatok rendkívüli fontosságára hívom fel a figyelmet.

A vizsgált 51 faluból, illetve vegyes lakosságú falu esetében, falurészből 38 a magyar és 13 a német 1767-ben.

Magyarhertelendenegy esetben 7 és fél házaspár él együtt egy családban, összesen 31 lélek. Az összes házaspároknak mintegy fele (47%) él legalább 2 vagy annál több házaspár alkotta nagycsaládi közösségben. A 7 és fél házaspárból álló nagycsalád kétségtelenül egyedi eset, ekkora család a Hegyháton csak egy volt, de viszonylag nagy, 3 és fél – 5 házaspárból álló nagycsaládokat azonban az 51 faluból még 20-ban találunk, és ezek mind, kivétel nélkül magyarok. Egyetlen német faluban, és ott is csak egyetlen esetben fordul elő, hogy 3 házaspár él együtt,sez Szopokon van. 2 és fél házaspár, ugyancsak egy-egy esetben fordul elő Barátúr, Németszék és Szopok német falvakban. Több 2 házaspárt egybefogó nagycsaládot találunk még az említetteken kívül, Németszéken, Godisán, Gödrén és Szentgyörgyön. Tehát voltak ilyen két házaspárt egybefogó bővített családok a németeknél is de a 13 faluból csak 6-ban, és csak kevés. A többi német faluban csak egyetlen egy házaspárból álló családokat találunk. Még élesebben jelenik meg a magyar falvakat jellemző nagycsaládi rend, ha azt nézzük meg, hogy a házaspárok hány százaléka él nagycsaládi (2 és több házaspár) közösségben. Pl. Karácodfán 96%, Szentkatalinon 88, Gerényesen 75, Kisvaszaron 71, Bakóczán 69, Szatinán 68, Pölöskén 68, Magyarszéken 64, Tékesen 63, Ligeten és Vásárosdombón 60, Egyházbéren és Nagyágon 59, Csikóstöttösön 57, Rákoson, Bisztricén, Kishajmáson 56, Mindszenten 51,Hertelenden47, Gyümölcsényben és Vázsnokon 46, Tormáson 44, stb. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez az arány ott a legnagyobb, ahol a felszín a legerdősebb, földművelésre legalkalmatlanabb, a Hegyhát nyugati felén lévő magyar falvakban, a keleti félen csökken az arányuk. Egyetlen magyar falu van, amiben egyetlen nagycsalád sincsen, ez Bános. Igaz, hogy ez a falu a járás keleti felében van, de talán az összes közt a legmagasabban és a mai napig megőrizte halmaz jellegét is. Furcsa, rendbontó kivétel, esetleg összeírási tévedés. A családösszeírás még más, különös összefüggésekre is rámutat: nevezetesen pl. arra, hogy aránylag kevesebb gyermek, kevesebb lélekszám jut egy nagycsaládban élő házaspárra, mint a kiscsaládban élőkre. Karácodfán egy házaspárra átlag 2,61 lélek jut, Szentkatalinban 3,35 (ez áll a nagycsaládban élő házaspárok számát illetően az első két helyen), Bánoson pedig 5,20, a német Jánosiban pedig 6,00. Ha ez az utóbbi összefüggés igazolt, akkor Bános a maga magas, a magyar községek közt egyik legmagasabb családlélekszáma is amellett szól, hogy valóban Bánoson nincsen több házaspárt egyesítő nagycsalád.

A magyar és német falvak állattartásának összehasonlítására a megyei és országos állatösszeírások a 18. századra és a 19. század első felére megbízhatatlanok, hamis képet adnak. Fenntartással fogadható el az a feltételezés, hogy az összeírok nagyjából minden faluban egyforma arányban tértek el a tényektől,sígy az állatszám-adatokat, ha nem is a tényleges állapot rajzához, de a falvak gazdálkodása összehasonlítására felhasználhatjuk. Arra sem találtam bizonyítékot, hogy a magyarok erdei állattartásából többet lehetett volna eltagadni itt, mint a németek istállón, kezesen tartott állataiból. [25]

A korai, a 18. század első feléből származó megyei összeírások, csakúgy, mint az 1828-as Conscriptio Regnicolaris adatai azt mutatják, hogy a németek aránylag több tehenet és lovat

tartanak, a magyarok több ökröt és tinót.Pl.a magyar Komló, Budafa, Mánfa, és a német Jánosi és Szopok adatait hasonlítom össze :

Az összes marhából ökör és tinó volt
1732-ben
1737-ben
1748-ban
1752-ben
Komlón
58%
50%
53%
50%

Budafán
48%
61%
60%
47%
Mánfán
56%
54%
59%
50%
Jánosiban

nincs adat
25%
10%
0%
Szopokon
nincs adat
40%
37%
37%

Ugyanezt bizonyítja az egész Hegyháti járás területén lévő 59 falu 1748-ra vonatkozó összehasonlító vizsgálata is:

A járás központi részén lévő 39 magyar faluban a marhaállomány 45%-a volt ökör és 32%-a tehén. Az ugyanitt elhelyezkedő 3 német faluban 26% az ökrök, 69% a tehenek aránya. A Sásdi völgy északi, földművelésre alkalmasabb, de magyar többségű 7 faluban ökör 32%, tehén 37%. A járás északi részén, Mágocs környékén lévő 10 falu és Gödre népessége német vagy német többségű, itt a marhaállomány 24%-a ökör és 32%-a tehén. [26] A megbízhatatlannak tartott számadatok eszerint mégis egy elfogadható jellegzetességre mutattak rá, két népcsoport eltérő állattartási irányára.

Komló, Szopok és Jánosi 1748-ban már a Batthyányak birtokában volt és a hatalmas Batthyány uradalomnak fennmaradt iratai közt találunk néhány olyan, a falu lakóinak vagyoni állapotát részletesen feltüntető összeírást, melynek alapján a bíró, a falura egy összegben kivetett adót arányosan szétosztotta. [27] A fent említett 3 faluban egy 1747-ből fennmaradt kimutatás szerint jóval több jószág volt, mint azt az 1748-as megyei összeírásból sejthetnénk. Pl. Jánosiban nem egy, hanem 12, Szopokon nem 6, hanem 28, Komlón nem 8, hanem 24 ökör volt. Igaz, hogy a bírói összeírás egy évvel korábbi, mint a megyei összeírás, de alig hihető, hogy egy év leforgása alatt ténylegesen így megcsappanhatott e falvak marhaállománya. Annál is inkább, mert az uradalmi, községi összeírások más évekből is hasonló eltérést mutatnak a megyeitől, illetve országostól. Mielőtt ilyen szempontból megvizsgálnánk az 1828-as összeírást, itt csak arra a tényre hívom fel a figyelmet, hogy aránylag a magyar Komlón közelítette meg leginkább a valóságot a megyei összeírás, holott feltételezhetően ott még erdei állattartás volt abban az időben.

Az 1828-as összeírás is azt bizonyítja, hogy a magyar falvakban aránylag több ökröt tartanak, mint tehenet és lovat. Az ökrök adják a marhaállomány 78%-át Mánfán, és 70%-át Budafán. A német Jánosiban azonban csak 41%, Szopokon pedig csak 24% az ökrök aránya. Komló ekkor már vegyes lakosságú, az ökrök aránya itt 26%.

Az uradalom levéltárában megőrzött, a házi és hadi adót arányosan elosztani segítő bírói összeírások segítségével módunkban áll a Conscriptio Regnicolaris adatait is helyesbíteni. Bár Komlón éppen 1828-ból nem maradt fenn ilyen összeírás, az összehasonlításul vett 1830-as adatokat azért is tarthatjuk megbízhatónak, mert alig tér el a hasonló céllal készült 1816-os, 1819-es és 1831-es összeírástól. A Jánosira vonatkozó adatokat egy 1840-ben, a Szopokra vonatkozókat egy 1826-ban készült bírói összeírás alapján helyesbíthetjük, bizonyos fenntartással: [28]

ökör

tehén

Komlón 1828-ban

9

21

az országos összeírás szerint

Komlón 1830-ban

109

40

a bírói összeírás szerint

Jánosiban 1828-ban
13
19
az országos összeírás szerint
Jánosiban 1840-ben
68
36
a bírói összeírás szerint
Szopokon 1828-ban
4
13

az országos összeírás szerint

Szopokon 1866-ban

65

31

a bírói összeírás szerint

Az összehasonlításnak számos tanulságából csak néhányat emelnék ki:

A már vegyes lakosságú, de magyar többségű Komlón az ökrök és tehenek arányát tekintve, nincs sok különbség a két összeírás adatai közt. Megjegyzendő, hogy a falun belül sok német zsellér csak tehenet tart, tehát Komló, a német lakosság nélkül számítva csaknem négyszer annyi ökröt tart, mint tehenet. A másik két német községben az ökrök száma megközelítően csak a duplája a tehenekének. Az összehasonlításból az is kitetszik, hogy a tehenek számából aránylag többet jegyeztek fel az országos összeírásba, mint az ökrökéből. A tehenek számának megközelítőleg csak a felét tagadták el, az ökrökének kilenc tizedét. Végül is azt a következtetést vonhatjuk csak le a magyar és német állattartás összehasonlításából, hogy a hamis összeírási adatokból is ugyanaz a tény rajzolódik ki, mint a valósból: a magyarok aránylag kevesebb tehenet tartanak, mint a németek, anélkül azonban, hogy az egész marhalétszám ökör-tehén százalékos arányára vonatkozó adatoknak hitelt adhatnánk.

Az 1828-as Conscriptio Regnicolaris-hoz csatolt megjegyzések (Observationes) igen sok, tárgyunkhoz kiaknázható adatot tartalmaznak, ezek részletezésébe nem bocsátkozom, csak az

állattartással kapcsolatban hívom fel a figyelmet arra, hogy a későbbi, a magyarokat fölöző híres, német tejtermelő marhatenyésztésnek 1828-ban még jelét nem találjuk. A fejés időtartamában, a fejt tej mennyiségében a Hegyháton nincs különbség magyar és német falu között, de néhány helyen a trágya magasabb értékelésében hosszabb istállózást sejthetünk, mint pl. Szopokon. A megye többi részével összehasonlítva ebben a tekintetben a Hegyhát még leghátul kullog.

Sajnos, a marhafajtákra, a tejtermelő nyugati fajták arányára csak igen késői időből, 1870-ből van adatunk,sez is járási bontásban. A tarka (nyugati) marha aránya ekkor a Hegyháti járásban csak 15%. A bonyhádi marha szülőföldjén, Tolna megye Völgységi járásában ekkor már 43%. Minden jel arra mutat, hogy a nyugati marhafajták igen későn terjednek el a parasztok körében, elsősorban a 18. század közepétől több uradalomban létesített tehenészetek, Svájcerájok, Helvétiák révén. Nem valószínű tehát, hogy a német telepesek hozták volna magukkal ezt a fajtát, akkor arányuknak korábban is nagyobbnak kellett volna lennie. Az istállózó tartást azonban már régi hazájukban ismerték, illetőleg már csak azt ismerhették, ennek következtében előbb váltak érdekelté nagy tejhozamú, belterjes fajták átvételében.

A németek betelepedésének vizsgálatánál a beilleszkedésre és a különbözőségek fenntartására egyaránt figyelnünk kell. A betelepedést követő első évszázadban a németek beilleszkedtek új hazájuk természeti és társadalmi viszonyai közé, megtanulták az új hazának megfelelő építkezés és földművelés fogásait, semmivel sem jobb gazdák, mint a magyarok, ami a szorosan vett szakmai, technikai tudást illeti, de a németek szemlélete, amit korszerűbb, árutermelő környezetből hoztak magukkalsmelyet a fékező hagyományoktól mentes telepesség még racionálisabbá, céltudatosabbá tett, az árutermelés lehetőségeinek maradéktalan kihasználását biztosító „stratégiát" alakított ki, amivel a múlt század közepén már gazdasági fölénybe került a maradibb, ,,úri" illúziókkal töltekező magyar parasztokkal szemben. [29] Legszemléletesebben mutatja ezt be a szőlőterületek alakulásának vizsgálata magyar és német falvakban 1828 és 1873 között. A dohány árutermelés (melyet az előzőekben már bemutattunk) a múltszázad közepére már kifutott, vagyis nem biztosította a befektetett munka után elvárt hasznot. Az 1830-, 1840-es években nemvárt kedvező piaca támadt a bornak. A lehetőséget felismerő német falvak néhány év alatt megsokszorozzák szőlőterületeiket. Szalatnakon pl. 209-szeres, Köblényben 143-szoros, Gödrén 105-szörös a növekedés, e falvak művelhető területének felét szőlővel ültetik be. Ugyanekkor a magyar falvakban alig növekszik a szőlő. A bor is hamar „kifut". Úgy látszik, az 1865-ös statisztika mutatja a maximumot, de körülbelül ekkor már ez sem biztosítja a lehető legjobb jövedelmet a Hegyháton. 1873-ra már a szőlők nagy részét kivágják, legnagyobb arányban éppen azok, melyek a legnagyobb arányban is növelték, hogy a szőlő helyett immár gabonát, elsősorban búzát termeljenek. A szőlők kivágása idején néhány magyar faluban nemcsak nem csökkentik a szőlőskerteket, hanem még kis mértékben tovább növelik. A két kultúra különbözősége itt mutatkozik meg legvilágosabban a számok tükrében.

Nyilvánvaló, hogy telepes-német gazdasági teljesítmények mögött rendkívül kemény munkaerkölcs és szervezettség áll. Hol találhatunk erre levéltári, számokban megfogalmazott adatokat? Ez rövid áttekintésünk utolsó kérdése. A szóbeli, néprajzi módszerrel felgyújtott emlékezések alapján úgy gondoltam, hogy a korai gyermekmunka, az asszonyok bevonása a nehéz termelő mezőgazdasági munkába, feltétlenül hatással volt a népesség egészségi állapotára, testi fejlődésére. A 18. század közepétől kezdve világos, erre e dolgozat keretében is utaltam, a magyar parasztság nagy része Baranyában és az ország nagy részén másutt is, születéskorlátozó, vagy mindenesetre lényegesen kevesebb a gyermekek száma a magyaroknál,s több a németeknél. A rendelkezésre álló különféle források vizsgálata, különösen ha a születések számát vizsgáljuk csak, számomra azt a kérdést vetették fel, hogy a német népesség számszerű előretörése a vizsgált területen nincsen arányban születési arányszámával. A sokgyermekes német családoknál nyilván többen haltak meg fiatal gyermek vagy csecsemő korban, mint a kevesebb gyermekű magyar családoknál. Néhány kísérletem ennek számszerű igazolására egyelőre még nem járt kellő sikerrel. Ezzel szemben a lakosság egészségi állapotáról jól tájékoztató katonai sorozási jegyzőkönyvek azt bizonyítják, hogy a besorozott német legények nagyobb százalékban nem váltak be, mint a magyarok, ez pedig megfelel a század elejére vonatkozóan emlékezésből is megrajzolt képnek.

A német telepesek történeti-néprajzi kérdéseit csak egy szűkebb területen vizsgáltam; az együttélő magyar és német népcsoportok néprajzi jellemzőinek levéltári tükröződését kerestem és e jellemzőket csak az összehasonlítás során tudtam megfogalmazni, megrajzolni, összefüggésrendszerbe állítani. A szűkebb területen nyert eredmények bemutatása módszertani kísérletnek tekinthető a korszerű történeti-néprajzi módszer kialakítására, mellyel a magyarországi népcsoportok műveltségének történeti kérdéseit kutathatjuk.

Forrás:

Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1978. Tanulmányok Baranya megye nemzetiségeinek 18-19. századi történetéből. Pécs. 1979, 335–346.

https://library.hungaricana.hu/en/view/BARM_Evk_1978/?query=1956&pg=336&layout=s

[1] Horváth J. Gyula — Timár György: XVI. századi dikális conscriptiók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). Baranyai Helytörténetírás 1972. Szerk.: Szita László. Pécs, 1973. 7–127. 1., és Györffy György: Az Árpád kori Magyarország történelmi földrajza. Bp. 1963. – adják Baranya régi településeire vonatkozó átfogó képet, további irodalom és források megjelölésével.

[2] WeidleinJános munkájában a megye keleti területének elpusztulását az itt áthúzódó Eszék-Budai hadiútra vezeti vissza. Ez önmagában ennek nem lehetett oka, mivel közvetlen mellékén pl. a Drávaszögben egy sor magyar falu átélte a török hódoltság korát (Laskó, Kopács, Csúza, stb.).

Weidlen, Johann: Die Schwäbische Türkei. I. Beiträge zur ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie. München.1967. 45–47.1. A Rákóczi-kori ún. Rácjárások pusztításaira: Szita László: Baranya népe a Rákóczi-szabadságharc idején. Andrásfalvy Bertalan: Délkelet-Dunántúl sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Szerk.: T. Mérey Klára és Péczely László. Pécs 1974. 80–114. p.

[3] Andrásfalvy Bertalan: Településszerkezet és táji munkamegosztás. II. Dunántúli településtörténeti konferencia előadásai. Pécs. 1976. Szerk.: T. Mérey Klára

[4] Weidlein i. m. 73.

[5] A Baranya megyei Levéltárban a következő megyei összeírások (Conscriptio Domestica) találhatók a 18. sz. első felére vonatkozóan: 1711, 1712, 1714, 1715, 1719, 1720, 1721, 1724, 1727, 1728, 1729, 1730, 1732, 1734, 1737, 1741, 1742, 1748, 1749, 1752. Az 1767-es úrbéri rendezés adatai az egyes falvak úrbéri irataiban. Az 1785-ös népszámlálás adatai: Az első magyarországi népszámlálás 1784—1787. Szerk.: Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960. Széchenyi Ferenc adminisztrátor kérdőívére befutott feleletek:
Descriptio physico–politico – topographica Comitatus Baranyaensis. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár.

[6] Weidleini. m-ban azt írja: „…Kisbattyán oder Deutschegregy (entstand) im Jahre 1785 in dem Magyaregregyer grossen Wald. Um den alten Räuberwesen Einhalt zu gebieten, Hess der damalige Bischof, Graf L. Esterházy den Wald roden und deutsche Böttchermeister ansiedeln." Forrását nem közli. A megtelepítés és megtelepedés ilyen elbeszélése igen naivnak tűnik. Kisbattyán első lakói nagyrészt Jánosiból jött zsellérek, akik közt mindenféle volt, nemcsak pintér. Kisbattyán pedig nem is volt püspöki birtok, a nagy erdőség ma is áll.

[7] A Nagy–Vinzenz-féle 1687-es összeírás nem egy helyen említ üresen álló házakat, műveletlen hagyott földekkel, szőlőkkel és rétekkel. Későbbi összeírásokban is gyakran találkozunk a nemrég elhagyott szőlők, földek, rétek és romos templomok emlegetésével. Brüsztle Recensiojában az egyes plébániák História Domus-ára támaszkodva állapítja meg, hogy az első telepesek meglévő falvakba jöttek, később érkezettek szállták meg a régi és puszta helyeket, ahol nyomorúságos kunyhókat építettek, vagy a régi romokat újították meg. Brüsztle, Josephus: Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis. Pécs 1876. Nem egy esetben, erre Weidlein is hivatkozik, a régi lakosságot a németek letelepítése előtt a földesúr áttelepítette, vagy a régi lakosok a németek jöttekor vagy utána elmenekültek. Pl. Németbólyból és Marokból a délszlávok elmenekültek, és amikor Ságyra jöttek a németek, a földesúr a magyarokat Tormásra kényszerítette. A Szentlászlói magyarokat Festetich Toponárra költöztette át és a falut átadta a németeknek, stb. stb. Weidlein i. m. 59—61. p. A németek gyors letelepedése, továbbköltözése sem magyarázható másképpen, minthogy elhagyott házakat használtak fel. Ezek nyilván földbevájt vagy félig földbesüllyesztett kunyhók, vagy favázas-sövényfalu épületek lehettek.

[8] Lukafa és Szentlukafa helyén is volt ezen a néven szereplő középkori falu. Weidlein i.m. 83.

[9] Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok. 1934. Pótfüzet.

[10] Weidlein, Johann i.m. 1967. 88-105.

[11] Baranya megye helynévgyűjteményében kb. 250 000 név található. A névgyűjtemény kiadását tervezik.

[12] Nevezetes volt a hidasi református magyarok elköltözése a két háború közti időben.

[13] Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban PPL) Fasc. 23/733Nr. 3 54-55. 1733 nov. 15. –Kersák Pál.

[14] Bm. L. Conscr. Domestica 1727, 1730, 1732.

[15] PPL. Fasc. 23/733.Nr.2 52-55.

[16] Andrásfalvy Bertalan: A paraszti ipar. In: Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a sásdi járásban. I. A MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 24. Szerk: Lovász György. 62-76.

[17] Andrásfalvy Bertalan: Komló történeti néprajza. Dankó Imre: A magyarhertelendi női fazekasság. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. 123–135.

[18] A dohánytermelésre a megyei összeírások 1713, 1714, 1719, 1741. Regnicolaris Conscriptio 1828.

[19] Ez a forma nemcsak Baranyában, hanem Tolnában és Veszprém megyében is gyakori. Legszebb mintapéldája az utóbbi megyében Márkó volt.

[20] A baranyai szállásokról már eddig megjelent dolgozatok: Füzes Endre: Adatok a mecseki megosztott településekhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 82–104. Hofer Tamás: A Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 125–186. Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. Szekszárd. 1976. A 18. századi uradalmi térképeken igen szemléletesen ábrázolják a szállásokat.(Pl. A Székeskáptalan 1770 és 1790 közt készült térképei.)

[21] Az állattartást tartja a Hegyháti járás sok falujában az egyetlen jövedelmező gazdasági ágnak 1785-ös Széchényi féle leírás és a Regnicolaris Conscriptio 1828-hoz fűzött megjegyzések.

[22] Ld. a 7. jegyzetet. Az első német település más helyen volt pl. Mekényesen és Gödrén is hagyomány szerint.

[23] Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferencz. Pécs. 1896. I. k. 267. I. Haas: Baranya Pécs 1845. 51. 1. Modrosic, Blaz: Cicovski bozjak. Bunjevacka i Sokacka vila. 1874. IV. évf. 99. sz.

[24] PPL. K 19 1767–68. A demográfiai irodalom újabban a nukleáris, kiterjesztett és bővített, család, kiterjesztett, ill. összetett, vagy többcsaládos háztartás kifejezéseket használja. Én itt a nagycsaládon a többcsaládos háztartást, a kiscsaládon a nukleáris, egycsaládos háztartást, esetleg a szülők (nagyszülők) felé kiterjesztett, két házas generációra szorítkozó családot. Andorka Rudolf: Paraszti családszerkezet a 18–19. században. Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Központi Statisztikai Hivatal. Kézirat.

[25] Nem úgy, mint az árterületeken pl. Várdomb német és Alsónyék magyar falu esetében. Andrásfalvy B: Dunamente ártéri… 335

[26] Részletesen e kérdésről: Andrásfalvy B : A Hegyhát gazdálkodása. Kézirat.

[27] Bm. L. Batthyány–Monténuovo levéltár. Fasc. 178. Conscriptio Batthyanyano 1747.

[28] Bm. L. Batthyány–Montenuovo levéltár. Fasc. 82.

[29] Höbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyírata. Pécs 1845. 70. lapon ugyanazt a gondolatot fejezi ki, mint amit Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely

akadályairul c. tanulmányában. A kérdésről bővebben: Andrásfalvy Bertalan: Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj. 1973 aug. 27. évf. 105–110.